

نقش سرمایه اجتماعی در ارتقای بهره‌وری نیروی کار*

مریم آقا نصیری^۱

بررسی اثر سرمایه اجتماعی^۲ بر بهره‌وری نیروی کار در ایران موضوعی است که این مقاله به آن می‌پردازد. روش تحقیق نیز تحلیلی-توصیفی بوده که با گردآوری اطلاعات اسنادی و کتابخانه‌ای به دست آمده است. بدین منظور نخست به مفهوم سرمایه اجتماعی و روش‌های اندازه‌گیری آن پرداخته و سپس جایگاه سرمایه اجتماعی در قوانین موضوعه و اسناد بالادستی تبیین شده است. از این رو فرایند تأثیرگذاری و بررسی روند سرمایه اجتماعی و بهره‌وری نیروی کار و در نهایت تأثیر آن بر بهره‌وری نیروی کار مورد تحلیل قرار گرفته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی، تأثیر مثبتی بر بهره‌وری نیروی کار دارد.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی؛ بهره‌وری؛ نیروی کار

مقدمه

سال‌هاست اقتصاددانان دریافته‌اند که بهره‌وری کل عوامل، معیاری مهم در فرایند رشد اقتصادی است. با در نظر گرفتن بهره‌وری کشورهای، تفاوت‌های بسیاری در آنها مشاهده و این سؤال ایجاد می‌شود که ریشه این تفاوت‌های بسیار از کجاست؟ یکی از عوامل تعیین‌کننده تفاوت‌های درآمد در سطح بین‌المللی، میزان برخورداری از موهبت‌های طبیعی است. همچنین تفاوت در سرمایه فیزیکی هر کارگر نیز، عامل مهم دیگری در تفاوت‌های درآمدی به شمار می‌آید. امروزه تحقیقات متعددی در مورد نقش سرمایه انسانی بر ارتقای بهره‌وری و رشد اقتصادی در داخل و خارج صورت گرفته، اما شواهد و نتایج نشان می‌دهد که سرمایه انسانی نیز نمی‌تواند کل رشد ایجاد شده را توضیح دهد. برخی اقتصاددانان این رشد را به سرمایه اجتماعی نسبت داده‌اند و بدین ترتیب مباحث سرمایه اجتماعی وارد مباحث اقتصادی و رشد اقتصادی شده است. به نظر بسیاری از صاحب‌نظران این حوزه، اکنون سرمایه اجتماعی، نقشی بسیار مهم‌تر از سرمایه فیزیکی و انسانی در جوامع ایفا می‌کند. به طوری که در غیاب سرمایه اجتماعی، دیگر سرمایه‌ها اثربخشی خود را از دست می‌دهند و پیمودن راه‌های توسعه و تکامل فرهنگی و اقتصادی، بدون سرمایه اجتماعی ناهموار و دشوار می‌شود.

بدین ترتیب در دهه اخیر، سرمایه اجتماعی به یکی از مباحث اساسی مورد توجه محافل دانشگاهی و تحقیقاتی جهان تبدیل شده است. سرمایه اجتماعی مجموعه‌ای از هنجارها، ارزش‌های غیررسمی، قواعد عرفی و تعهدات اخلاقی است که رفتارهای متقابل افراد در آنها شکل می‌گیرد و موجب تسهیل روابط

* برگرفته از نشریه مجلس و پژوهش، شماره ۶۳

۱- پژوهشگر معاونت اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی؛

اجتماعی افراد می‌شود و معمولاً به افزایش همکاری مشارکت اجتماعی افراد می‌انجامد و کمک می‌کند تا سرمایه انسانی، مادی و اقتصادی بتواند در تعامل با هم به یک رشد پویا برسد (رحمانی و کاووسی، ۱۳۸۷: ۱).

درواقع سرمایه اجتماعی را می‌توان تأثیر اقتصادی مؤلفه‌های فرهنگی هر سیستم اجتماعی دانست که در آن مؤلفه‌هایی مانند اعتماد، مشارکت داوطلبانه، هنجارهای حرفه‌ای، پاسخ‌گویی و موارد مشابه باعث می‌شود تا هزینه‌های مدیریتی نظیر نظارت و کنترل رسمی، رایزنی‌های مدیریتی، کندی ناشی از نظام بوروکراتیک و موارد دیگر پایین آمده و امکان استفاده از زمان و سرمایه برای انجام فعالیت‌هایی با بهره‌وری بیشتر فراهم شود (علوی، ۱۳۸۰).

در ایران پس از آبان ۱۳۷۲ سازمان ملی بهره‌وری تأسیس شد و مقوله بهره‌وری در تبصره «۳۵» قانون برنامه دوم، اولین بار در برنامه‌های توسعه مطرح گردید. به این ترتیب همواره ارتقای بهره‌وری مورد تأکید برنامه‌ریزان و سیاستگذاران اقتصادی کشور بوده است، ولی با وجود مطالعاتی که اساتید و پژوهشگران حوزه‌های مختلف کشور درخصوص سرمایه اجتماعی و آثار آن انجام داده‌اند، به نقش سرمایه اجتماعی بر ارتقای بهره‌وری کمتر توجه شده است. بنابراین، مقاله حاضر به بررسی تأثیر روند سرمایه اجتماعی بر بهره‌وری نیروی کار می‌پردازد.

۱- مفهوم سرمایه اجتماعی، اندازه‌گیری و دلایل آن

درحالی که برخی محققان، سرمایه اجتماعی را برحسب اعتماد و هنجارهای مشارکت اجتماعی تعریف می‌کنند، برخی دیگر آن را بنا به ارزش‌های فرهنگی مانند دلسوزی، نوع دوستی، گذشت و بردباری توصیف می‌کنند و عده‌ای بر نهادها، کیفیت و کمیت زندگی مشارکتی تأکید دارند. در ادامه به مهم‌ترین تعاریف ارائه شده صاحب‌نظران این حوزه اشاره می‌شود که می‌توان در درک و فهم موضوع کمک کند. پیر بوردیو^۱ جامعه‌شناس فرانسوی، سرمایه اجتماعی را جمع منابع واقعی یا بالقوه‌ای می‌داند که از شبکه‌ای بادوام و از روابط به نسبت نهادینه شده آشنایی و شناخت متقابل - یا به بیان دیگر، با عضویت در یک گروه - حاصل می‌شود. شبکه‌ای که هر یک از اعضای خود را پشتیبانی سرمایه جمعی می‌کند و به آنان اعتبار می‌بخشد. بدین ترتیب حجم سرمایه اجتماعی مورد تملک یک فرد، به اندازه شبکه‌های پیوندهایی که او می‌تواند به روشی مؤثر بسیج کند و نیز به حجم سرمایه (اقتصادی، فرهنگی یا نمادین) در تصرف کسانی که وی با آنان مرتبط است، بستگی دارد (بوردیو، ۱۳۸۴: ۱۴۷).

جیمز کلمن^۲، سرمایه اجتماعی را منبعی اجتماعی - ساختاری می‌داند که دارایی و سرمایه افراد محسوب می‌شود. این دارایی شیء واحدی نیست، بلکه ویژگی‌هایی است که در ساختار اجتماعی وجود دارد و به آن افراد با سهولت بیشتری می‌توانند وارد کنش اجتماعی شوند. این نوع سرمایه امکان دستیابی به هدف‌های معینی را فراهم می‌سازد که در نبود آن دست نیافتنی است (کلمن، ۱۳۸۴: ۴۹).

شاید به جرأت بتوان گفت که رابرت پوتنام^۳ معروف‌ترین نویسنده و نظریه پرداز در زمینه سرمایه اجتماعی در جهان معاصر است که بر اهمیت نهادی سرمایه اجتماعی تمرکز می‌کند و آن را به عنوان انجمن‌های افقی میان مردم تعریف می‌کند. به بیان دیگر، از دیدگاه وی سرمایه اجتماعی شامل اعتماد، شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای مرتبطی است که بر بهره‌وری جامعه تأثیرگذار است. به عقیده وی خصوصیت اصلی این انجمن‌ها تسهیل هماهنگی و همکاری برای دستیابی به منافع متقابل توسط اعضای انجمن‌هاست. در حالی که پوتنام تنها بر پیامدهای مثبت شبکه‌های اجتماعی تأکید دارد، اما باید توجه داشت که این پیامدها می‌توانند منفی نیز باشند. مثالی که اغلب ذکر می‌شود، مافیا در ایتالیا یا شبکه‌های تروریستی است (پوتنام، ۱۳۸۴: ۹۸).

فرانسیس فوکویاما^۴ سرمایه اجتماعی را به عنوان مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف کرد که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میانشان مجاز است، در آن سهیم‌اند. مشارکت در

1- Pier Bourdieu
2- James Coleman
3- Robert Putnam
4- Francis Fukuyama

ارزش‌ها و هنجارها به خودی خود باعث تولید سرمایه اجتماعی نمی‌شود، چرا که این ارزش‌ها ممکن است ارزش‌های منفی باشند. این هنجارها باید باعث ایجاد و افزایش همکاری در گروه شوند بنابراین با فضایل سنتی چون درستکاری وفای عهد، معتمد بودن در انجام وظیفه، روابط متقابل و نظایر اینها مرتبط هستند. وی برخلاف دیگر نظریه پردازان فقط بر خصلت جمعی سرمایه اجتماعی تأکید می‌کند. به همین دلیل کارکرد سرمایه اجتماعی و بازدهی آن در نظریات فوکویاما در سطح جامعه مطرح است. وی معتقد است میزان اعتماد بالای هر جامعه پیدایش اقتصادی کارا تر را موجب می‌شود، چرا که باعث حذف یا کاهش هزینه‌های چانه زنی و مراقبت بر اجرای مفاد قراردادهای اقتصادی می‌شود. به علاوه، او کارکرد دیگر سرمایه اجتماعی در سطح کلان را تقویت دموکراسی پایدار با تقویت جامعه مدنی می‌داند (فوکویاما، ۱۳۸۴: ۱۷۰).

مایکل ولکاک^۱ و دیپا نارایان^۲ معتقدند؛ خانواده، دوستان، شرکا و همکاران شخص، سرمایه مهمی را تشکیل می‌دهند. سرمایه‌ای که در هنگام روبه رو شدن با بحران می‌تواند مفید واقع شود. به علاوه، آنچه درباره افراد صادق می‌کند، در مورد گروه‌ها هم صادق است. اجتماعاتی که متشکل از انواع و اقسام شبکه‌های اجتماعی و انجمن‌های مدنی اند، در رویارویی با فقر و ضعف اجتماعی در موقعیت بهتری قرار دارند. آنها دعوای حل می‌کنند و از فرصت‌های تازه بهره می‌گیرند (ولکاک و نارایان، ۱۳۸۴: ۵۲۸).

بانک جهانی^۳ نیز در سال ۱۹۹۸ سرمایه اجتماعی را اینگونه تعریف کرده است: «سرمایه اجتماعی در جامعه‌ای مفروض دربرگیرنده نهادهای رابطه‌ها و ارزش‌هایی است که برکنش‌ها و واکنش‌های مردم حاکم اند و در توسعه اقتصادی و اجتماعی سهمی دارند. اما سرمایه اجتماعی جمع ساده نهادهایی نیست که جامعه را در برمی‌گیرند، بلکه مانند ملاطی شمرده می‌شود که نهادهایی یاد شده را به هم پیوند می‌زند. سرمایه اجتماعی در عین حال دربرگیرنده ارزش‌ها و هنجارهای مشترک لازم برای رفتار اجتماعی است که در روابط شخصی افراد، در اعتماد آنان به یکدیگر و در حس مشترک مسئولیت‌های مدنی منعکس شده است. امری که جامعه را چیزی بیشتر و فراتر از جمع افراد می‌سازد.»

باید توجه داشت که هر یک از تعاریف ارائه شده در بالا به جنبه‌ای از سرمایه اجتماعی نگاه می‌کنند و در گسترش و توضیح آن جنبه از سرمایه اجتماعی برمی‌آیند. می‌توان گفت سرمایه اجتماعی به عنوان منبعی برای تسهیل روابط میان افراد تلقی می‌شود. این منبع شامل نهادها، هنجارها، اعتماد مشارکت، آگاهی و بسیاری موارد دیگر است که بر روابط و تعاملات میان افراد حاکم می‌باشد که می‌تواند پیامدها و نتایج مختلفی بر عملکرد افراد و جوامع داشته باشد.

روش‌های مبتکرانه‌ای برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی وجود دارد. ولی اندازه‌گیری واقعی آن به دلایل مختلف امکان‌پذیر نیست. اول این که، جامع‌ترین تعریف سرمایه اجتماعی، تعریف چند بُعدی است که چند واحد تحلیل را شامل می‌شود؛ دوم آن که، برای اندازه‌گیری مشخصات مفاهیم غیرملموس مانند جامعه، شبکه و ارگان‌های اجتماعی مشکلات زیادی وجود دارد و سومین دلیل آن که، روش‌های علمی اندکی برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی وجود دارد که در بلندمدت از آن استفاده می‌شود و این باعث شده محققان معاصر مجبور شوند شاخص‌هایی را در نظر بگیرند که نزدیک به واقعیت است، مثل اعتماد به دولت، تمایل به رأی دادن، میزان رشد مشارکت مردم در انتخابات، عضویت در نهادهای مدنی و ساعت‌هایی که مردم فعالیت‌های داوطلبانه کرده‌اند.

بنابراین اگرچه اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی سخت است، ولی غیرممکن نیست. رابرت پوتنام شاخص‌هایی را برای سنجش اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی ارائه داده که عبارت‌اند از:

- مشارکت عمومی، مشابه رأی‌گیری،
- اجتماعی شدن غیررسمی (دید و بازدیدهای دوستانه)،
- سطح اعتماد میان اشخاص.

مهم‌ترین انتقاد به شیوه پوتنام ترکیب شاخص‌های اعتماد و مشارکت‌پذیری ناصحیح آن است.

1- Micheal Woolcock
2- Deepa Narayan
3- World Bank

به نظر می‌آید کامل‌ترین روش سنجش سرمایه اجتماعی، این است که در همه ابعاد انجام شود مانند:

۱. **سنجش ساختاری:** میزان ارتباطات و شبکه‌های موجود میان افراد می‌تواند شاخصی برای اندازه‌گیری باشد. مشارکت‌پذیری و شدت برقراری ارتباط می‌تواند جزء این شاخص باشد. البته باید گفت مشارکت اجتماعی مورد توجه است و مشارکت سیاسی تنها جزء کوچکی از آن محسوب می‌شود.

۲. **سنجش محتوایی:** میزان اعتمادپذیری در جوامع، شاخص دیگر از سرمایه اجتماعی است.

۳. **سنجش کارکردی:** میزان فداکاری، ایثارگری، تعاون و عمل متقابل که بین مردم یک دوره زمانی صورت گرفته است می‌تواند شاخص سوم باشد (علوی، ۱۳۸۰: ۳۵). لذا می‌توان این سه شاخص را به عنوان سرمایه اجتماعی در نظر گرفت که بیانگر سرمایه اجتماعی در لحظه سنجش است و خود برآیند تمامی آثار مثبت و منفی بر سرمایه اجتماعی در آن لحظه است و اگر سرمایه اجتماعی را بین دو لحظه $(t=0)$ و $(t=1)$ محاسبه کنیم، مقدار به دست آمده برابر تغییرات در سرمایه اجتماعی و یا به تعبیر دیگر سرمایه‌گذاری اجتماعی است که نشان می‌دهد میزان خالص افزایش و یا کاهش سرمایه اجتماعی طی دوزه زمانی معین (t) چه مقدار بوده است.

مشکلات اندازه‌گیری و سنجش سرمایه اجتماعی از نگاه فوکویاما شامل موارد دیگری است. او سه دلیل برای موانع سنجش سرمایه اجتماعی در کتاب پایان نظم بیان می‌کند:

- بُعد کیفیتی سرمایه اجتماعی،

- چگونگی برخورد با آثار مثبت خارج از گروه،

- منفی‌نگری در قبال افراد غیرعضو (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۲۳).

فوکویاما در مورد روش جایگزین اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی معتقد است در جوامعی که سنجش اندازه‌گیری ندارند باید انحرافات اجتماعی محاسبه شود. «در هر صورت برای تخمین ذخیره سرمایه اجتماعی ملت، در مقیاس گروه‌هایی که مشکلات سنجش و اندازه‌گیری کمتری برای آنها وجود دارد، روش جایگزین است. به جای سنجش و اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی به عنوان یک ارزش مثبت، می‌توان نبود سرمایه اجتماعی، به عبارت دیگر انحرافات اجتماعی مانند میزان جرم و جنایت، فروپاشی خانواده، مصرف مواد مخدر، طرح دعاوی و دادخواهی، خودکشی، فرار از پرداخت مالیات و موارد مشابه را به روش مرسوم اندازه‌گیری کرد. فرض این است که چون سرمایه اجتماعی وجود هنجارهای رفتاری مبتنی بر تشریک مساعی را منعکس می‌کند، انحرافات اجتماعی نیز بالفعل بازتاب نبود سرمایه اجتماعی خواهد بود» (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۲۳).

با توجه به رویکردهای مختلف در خصوص مطالعه سرمایه اجتماعی، شاخص‌های مختلفی برای سنجش آن در ابعاد مختلف ارائه شده است از جمله:

۱-۱ بُعد اجتماعی

در بُعد اجتماعی؛ مؤلفه‌های اعتماد، روابط متقابل، مشارکت، آگاهی عمومی، اخلاقیات و مسئولیت اجتماعی مطرح است.

۱-۱-۱ اعتماد

اعتماد عبارت است از: تمایل به خطرپذیری در بطن اجتماع براساس حس اعتماد به دیگران. دیگران نیز براساس انتظار ما پاسخ داده و به روش‌های حمایتی دو جانبه عمل خواهند کرد. اعتماد یک پدیده حساس و شکننده است و به وجود آمدن آن زمان زیادی می‌برد (صالحی و کاوسی، ۱۳۸۷: ۱۴).

۱-۱-۲ روابط متقابل

منظور از روابط متقابل، ارتباطات میان دو شخص و یا دو گروه است که می‌تواند صورت‌های گوناگونی چون همکاری، مبادله، وصلت و دوستی به خود بگیرد. همچنین روابط متقابل می‌تواند در ارتباطات خانوادگی، همسایگی و ارتباطات متقابل در محیط کار را نیز شامل شود. توسعه ارتباطات غیررسمی باعث افزایش اعتماد متقابل می‌شود که این افزایش اثر تفاوت‌های ناشی از مقام را کاهش می‌دهد (مورهد و گرین، ۱۳۸۳: ۲۹۶).

۳-۱-۱ مشارکت

منظور از مشارکت، درگیری ذهنی و عاطفی اشخاص در موقعیت های گروهی است که آنان را برمی انگیزد تا برای دستیابی به اهداف گروهی یکدیگر را یاری کنند و در مسئولیت کار شریک شوند (علوی تبار، ۱۳۷۹: ۱۵).

۴-۱-۱ آگاهی عمومی (اطلاعات)

اطلاعات، مؤثرترین و کارآمدترین ثروت و سرمایه هر ملت است. ثروتی که برخلاف ثروت های دیگر از بین نمی رود و هر چه مصرف شود قوی تر و کامل تر می شود. اطلاعات میزان دانشی است که اعضای شبکه اجتماعی از یکدیگر دارند (بهرامی، ۱۳۸۱: ۳).

۵-۱-۱ اخلاقیات

اصول اخلاقی بیشتر به رفتارهایی مربوط می شود که در پوشش مقررات قانونی قرار نمی گیرد و مقررات قانونی بر رفتارهایی اعمال می شود که الزاماً در پوشش اصول اخلاقی قرار نمی گیرد. قوانین کنونی بازتابی از قضاوت های معنوی و اخلاقی است؛ ولی تمام نکات اخلاقی در آن گنجانده نشده است. بسیاری از افراد بر این باورند که اگر کسی قانونی را نقض نکند، در آن صورت اصول اخلاقی را رعایت کرده است. ولی دامنه اصول اخلاقی در مدیریت، همان اصولی است که به هنگام تصمیم گیری و رفتار اخلاقی، مدیران را هدایت و راهنمایی می کند (دفت، ۱۳۷۷: ۴۰۸).

۶-۱-۱ مسئولیت اجتماعی

مسئولیت اجتماعی مجموعه وظایف و تعهداتی است که سازمان باید برای حفظ، مراقبت و کمک به جامعه ی انجام دهد که در آن فعالیت می کند.

۲-۱ بعد فرهنگی

در بعد فرهنگی مؤلفه های مقررات رفتاری، نرم ها و هنجارها، ارزش ها، دین و ایدئولوژی، نمادها، مثل ها، استعاره ها و جو و فضا مطرح است.

۱-۲-۱ مقررات رفتاری

درخصوص بررسی مقررات رفتاری این سؤالات مطرح است:

- چه کسی این مقررات را تدوین می کند؟
- چه کاربرد و یا وظیفه ای دارد؟
- منشورهای رفتاری برای چه کسانی و چه مواقعی کاربرد دارد؟
- آیا این مقررات ضروری است و کاربرد آنها هیچ تأثیری برجا می گذارد؟

۲-۲-۲ نرم ها و هنجارها

هنجار نوعی انتظار است که تا حدود زیادی از طرف گروهی از افراد یا جامعه مراعات می شود. از این رو بیانیه های هنجاری، نوع خاصی از رفتارهای مورد انتظار را تجویز می کنند. این هنجارها بیان می دارند که یک شخص، سازمان یا دولت چگونه باید عمل کند (صالحی، ۱۳۸۷: ۲۰).

۳-۲-۱ ارزش ها

در بسیاری از مطالعات جامعه شناختی ارزش ها نقش مهمی ایفا می کنند. از این رو می توان ارزش ها را مجموعه ای از پنداشت های اساسی نسبت به آنچه پسندیده است دانست، که عمیق ترین احساسات مشترک از جهان، در جامعه تجلی می یابد. بنابراین، ارزش های اجتماعی ایجاد کننده و قوام بخش روابط و نظم اجتماعی است.

۴-۲-۱ دین و ایدئولوژی

دین می تواند در ایجاد سرمایه اجتماعی بسیار تأثیرگذار باشد. بسیاری از مذاهب با ترویج ارزش هایی مانند مشارکت، صداقت، اعتماد و ایثار سرمایه اجتماعی بالایی در میان پیروان خود ایجاد می کنند (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۹۱).

۵-۲-۱ نمادها

زمینه اصلی در فرهنگ جامعه، وجود نظامی از معانی و مفاهیم مشترک در میان اعضای جامعه است. این مجموعه مفاهیم و معانی مشترک می تواند نمادهای مورد قبول را در جامعه تشکیل دهد؛ زیرا فرهنگ عبارت است از: مجموعه ای از ارزش ها، باورها، درک، استنباط و شیوه های تفکر یا اندیشیدن که اعضای

سازمان در آنها وجوه مشترک دارند (دفت، ۱۳۷۷: ۶۳۱).

۶-۲-۱ جو و فضا

بطور کلی منظور از جو و فضا، روح حاکم بر جامعه در وضعیت و موقعیت مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی است که می تواند با روی کار آمدن مدیران جدید در جامعه این جو و فضا تغییر کند.

۳-۱ بُعد سیاسی

در بعد سیاسی، مؤلفه های امنیت، نهادهای عمومی و مدنی، تحزب و مشارکت سیاسی، انتخابات، قانون مداری و کمیت و کیفیت رسانه ها و روزنامه ها مطرح است.

۱-۳-۱ امنیت

مطالعات و برنامه های امنیتی در سال های پایانی قرن بیستم متوجه مقولاتی چون سرمایه اجتماعی شده است و حتی معادلات و توانمندی های نظامی و فناوری را در همین چارچوب فهم، تجزیه و تحلیل می کند. به عبارت دیگر، تأمین امنیت بدون داشتن اعتماد بسیار در حوزه اجتماعی و یا حداقل بسیار دشوار خواهد بود (صالحی، ۱۳۸۷: ۲۵).

۲-۳-۱ نهادهای عمومی و مدنی

هدف از به وجود آوردن نهادهای عمومی و مدنی مختلف، ایجاد بخش کارآمد عمومی در کشور است. نهادهای مدنی کانال انتقالی خواسته های مردمی به نیاز سیاسی و آگاهی بخشی است. نهادینه و منظم کردن خواسته ها نیز از جمله کارهای مهمی است که این نهادها به انجام آن قادرند. یکی دیگر از کارکردهای نهادهای مدنی امیدبخشی است (افتخاری، ۱۳۸۲: ۳).

۳-۳-۱ تحزب و مشارکت سیاسی

یکی دیگر از ابعاد سرمایه اجتماعی، میزان مشارکت شهروندان در بهبود نظام های سیاسی است. میزان مشارکت افراد در رأی گیری ها، مشارکت در احزاب و تدوین برنامه ها را می توان از آن جمله دانست. همچنین می توان مشارکت کارکنان و مدیران را در تصمیم گیری های سازمانی دلیلی بر وجود سرمایه اجتماعی در سازمان ها دانست (علوی، ۱۳۸۰: ۳۷).

۴-۳-۱ انتخابات

از دیگر ابعاد سرمایه اجتماعی میزان دخالت و مشارکت افراد در رأی گیری های کشوری، شهری، شوراها و انجمن های محلی است که می توان آن را دلیلی بر وجود سرمایه اجتماعی در جامعه دانست (صالحی و کاووسی، ۱۳۸۷: ۲۷).

۵-۳-۱ قانون مداری

قانونگرایی و نظام قانونگذاری نیز یکی دیگر از مؤلفه های سرمایه اجتماعی به شمار می رود و برقراری عدالت اجتماعی و حکومت دمکراتیک فراگیر از پیامدهای قانون مداری است که به عنوان عاملی مؤثر برای تقویت سرمایه اجتماعی محسوب می شود (مرکز مالمیری، ۱۳۸۵).

۶-۳-۱ کمیت و کیفیت روزنامه و رسانه ها

مطبوعات و دیگر رسانه ها نقش عمومی و مهمی را در آگاهی بخشی و اطلاع رسانی به موقع و صحیح به افراد برعهده دارند. اگر مطبوعات و رسانه ها بتوانند به میزان بیشتر و دقیق تری اطلاعات و رسانه ها بتوانند به میزان بیشتر و دقیق تری اطلاعات و مسائل جاری روز را در کمترین زمان و به طور مناسب در اختیار شهروندان قرار دهند به اعتمادسازی در جامعه اقدام کرده اند و بر سرمایه اجتماعی افزوده اند؛ زیرا بسیاری از بی اعتمادی ها از بی خبری و ناآگاهی افراد سرچشمه می گیرد. درضمن زمینه مشارکت افراد و بروز ایده های نو و خلاق برای شهروندان فراهم می شود (فوکویاما، ۱۹۹۹: ۱۳۰).

۴-۱ بُعد اقتصادی

در بعد اقتصادی مؤلفه هایی همچون فساد مالی، عدالت اقتصادی و اجتماعی، کنترل تورم و بیکاری، هزینه مبادله عملکرد اقتصادی نهادهای دولتی، کنترل شکست بازار، امنیت اختراعات و اکتشافات و موفقیت سیاست های اقتصادی دولت مورد توجه است.

۱-۴-۱ فساد مالی

ارتقای سرمایه اجتماعی به رعایت و گسترش بیشتر هنجارها منجر می شود. در صورتی که در سرمایه اجتماعی پایین، میزان فساد مالی، جرائم و سرقت ها افزایش می یابد (فوکویاما: ۱۳۸۵).

۱-۴-۲ عدالت اقتصادی و اجتماعی

برقراری عدالت اقتصادی و اجتماعی از عوامل ارتقای سرمایه اجتماعی محسوب می شود که انباشت سرمایه اجتماعی نیز به نوبه خود، به تعمیق عدالت مدد می رساند.

۱-۴-۳ کنترل تورم و بیکاری

کنترل تورم و بیکاری که وضعیت معیشت عمومی را بهبود می بخشد، از عوامل گسترش سرمایه اجتماعی است و صعود سرمایه اجتماعی به این دلیل که هزینه مبادله را کاهش می دهد، با تسهیل و کم هزینه شدن فرایند مبادله، دامنه مبادلات گسترش می یابد (فرانکوئیس، ۱۳۸۶).

۱-۴-۴ هزینه مبادله

هرچه سرمایه اجتماعی کاهش یابد، هزینه مبادله بیشتر می شود؛ زیرا شبکه ها و اعتمادی که از طریق سرمایه اجتماعی ایجاد می شود احتمال تقلب و کلاهبرداری را کاهش می دهد و فرد متقلب با ارتکاب اولین کلاهبرداری از شبکه طرد و تنبیه می شود (همان).

۱-۴-۵ کنترل شکست بازار

هرچه سرمایه اجتماعی به ویژه سرمایه اجتماعی برون گروهی افزایش یابد، اطلاعات نامتقارن، بیشتر تعدیل می شود و در نتیجه رقابت منصفانه تر می شود که در این صورت بنگاه های ناکارآمد به نفع تولیدکنندگان کارا، از گردونه رقابت حذف و کارایی تخصیص منابع حاصل می گردد. نبود همبستگی و فقدان سرمایه اجتماعی، احتمال شکست بازار را افزایش می دهد و این امر نیز امنیت اقتصادی را از بین می برد.

۱-۴-۶ امنیت اختراعات و اکتشافات

در کشورهایی که سرمایه اجتماعی بالاست، جامعه نه تنها به مبتکران و کارآفرینان حسادت نمی ورزد بلکه آنان را تشویق می کند. همچنین در صورت کاهش سرمایه اجتماعی، اگر کارفرمایان وقت بیشتری صرف نظارت بر تخلفات احتمالی کارکنان و رقبا کنند، زمان کمتری به نوآوری و ابداع فرایندهای جدید تخصیص خواهند داد تا امنیت اقتصادی را برای مبتکران و نوآوران فراهم کنند.

۱-۴-۷ موفقیت سیاست های اقتصادی دولت

دولت ها سیاست های اقتصادی خود را به طور عمده با سیاست های مالی (تغییرات در نرخ و حجم مالیات ها، یارانه ها و مخارج دولتی)، سیاست های پولی (تغییرات در نرخ بهره و حجم پول) و سیاست های بازرگانی (تغییرات نرخ ارز و تعرفه های گمرکی) اعمال می نمایند. در بی اعتمادی، سیاست های اقتصادی اهداف دولت را تأمین نمی کنند؛ کاهش مالیات و افزایش یارانه بنگاه تولید، رشد اقتصادی را چندان تحت تأثیر قرار نمی دهد، کاهش نرخ بهره به افزایش معنادار تولید منجر نمی شود، همچنین افزایش نرخ ارز، آن چنان واردات را کاهش و صادرات را افزایش نمی دهد.

۲ - سرمایه اجتماعی در قوانین موضوعه و اسناد بالادستی

با توجه به اهمیت سرمایه اجتماعی و نیاز به امر قانونگذاری برای توسعه و تقویت آن، در برنامه چهارم توسعه توجه ویژه ای به این امر شد. از این رو طبق ماده (۹۸) برنامه چهارم توسعه، دولت مکلف شده بود برای حفظ و ارتقای سرمایه اجتماعی، ارتقای رضایتمندی عمومی و گسترش نهادهای مدنی، طی سال اول برنامه چهارم، اقدام هایی را انجام دهد که اهم آنها به قرار زیر است:

- ۱- تهیه ساز و کارهای سنجش و ارزیابی سرمایه اجتماعی کشور و ارائه گزارش سالیانه و بررسی علل و عوامل تأثیرگذار بر آن.
- ۲- تصویب سازو کارهای اجرایی لازم برای افزایش سرمایه اجتماعی اعم از اعتماد عمومی، وفاق اجتماعی و قانون گرایی.
- ۳- ارزیابی و انتشار گزارش های رضایتمندی عمومی به صورت سالیانه و تحلیل تغییرات آن در اثر

عملکرد عمومی حاکمیت.

۴. تدوین طرح جامع مشارکت و نظارت مردم، سازمان ها، نهادهای غیردولتی و شوراهای اسلامی در توسعه پایدار کشور و فراهم کردن امکان گسترش کمی و کیفی نهادهای مدنی یا اعمال سیاست های تشویقی.

به علاوه دولت موظف شده است به منظور ارتقای حقوق انسانی و تربیت نسلی فعال، مسئولیت پذیر و رضایتمند با سازگاری اجتماعی و متعهد به انقلاب و نظام شکوفایی ایران اسلامی و مفتخر به ایرانی بودن، به پرورش فرهنگ قانون مداری و نظم با تأکید بر توانمندی سازی زنان و جوانان و حمایت از حقوق آنان و نیز تبیین و تقویت جایگاه جوانان در جامعه به عنوان سرمایه انسانی و اجتماعی اهتمام ورزد که بر حفظ و ارتقای هویت اسلامی ایرانی نیز در ماده (۱۰۶) برنامه تأکید شده است. گفتنی است براساس گزارش «عملکرد برنامه چهارم توسعه» که از سوی مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی منتشر شد، عملکرد ماده (۹۸) برنامه چهارم توسعه را غیرقابل ارزیابی دانست (روحانی یزدی، ۱۳۸۸).

۳- شقوق تأثیر سرمایه اجتماعی بر بهره وری

از دیدگاه نهادگرایان، امروزه هرچه کشور توسعه نیافته تر باشد، اجرای قراردادها با مشکلات بیشتری مواجه است و از سویی قراردادی که بتواند همه جوانب کار را در نظر بگیرد، عملاً بسیار پیچیده، وقت گیر و پرهزینه خواهد بود. بطوری که برای تدوین و نظارت بر آن باید از تخصص های مختلف بهره گرفت که این عامل هزینه های مبادلاتی را بیش از پیش افزایش می دهد. هرچه اعتماد متقابل بیشتر باشد، خلأ قراردادها با مشکل کمتری مواجه می شود. در اعتماد بالاتر فرض بر این است که طرفین از فرصت طلبی دوری می جویند و اجرای قرارداد را تسهیل و خلأها و عدم شفافیت ها در قرارداد مانعی پیش نمی آورد و چون رشد اقتصادی بر سرمایه گذاری استوار است و آن نیز در چارچوب قراردادها و ردوبدل کردن بسته های مالکیتی انجام می شود، هرچه اجرای قراردادها روان تر شود به سرمایه گذاری و رشد کمک می کند.

در مدل های پویای رشد اقتصادی در سال های اخیر نیز نقش سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از عوامل تولیدی مورد توجه جدی قرار گرفته و تلاش های چشمگیری برای تبیین آثار آن بر رشد اقتصادی صورت گرفته است. تعامل اجتماعی به عنوان عامل درون زا و مهم در تحریک سرمایه انسانی ارزیابی می شود و دارای منافع اقتصادی (به همین ترتیب منافع اجتماعی و سیاسی) زیادی است، بطوری که اعتماد و همکاری متقابل می تواند در افزایش بهره وری کل عوامل تولید (به ویژه بهره وری عامل نیروی کار) اقتصاد مؤثر باشد.

مثال روشن در این باره می تواند به کاهش هزینه های نظارت و کنترل فرایند تولید کارکنان و یا کاهش هزینه های تنظیم قراردادهای پیچیده است. به این ترتیب می توان توجیه نظری چنین عملکردهایی که بیشتر در سطح بنگاه ها حائز اهمیت اند را بیان کرد:

۱-۳ هزینه های معاملاتی پایین

این نوع هزینه ها به طور عمده با شکست بازار به لحاظ سوء استفاده اخلاقی مرتبط است. برای مثال می توان در بازار کار به این موضوع اشاره کرد که رفتار نیروی انسانی به آسانی کنترل نمی شود و این نوع رفتارها به دستمزدهای پرداخت شده به ازای تولید هر نفر بستگی دارد، لذا بنگاه ها مجبور می شوند منابعی را در راستای کنترل رفتار نیروی انسانی به کار گیرند و یا هزینه های چنین رفتارهایی را متحمل شوند. به نظر سولو (۱۹۹۹) در هیچ قراردادی نمی توان هر گونه اتفافی را مشخص کرد که ممکن است از ناحیه گروهی ناشی شود. عملکرد اقتصادی بهبود می یابد، چنانچه گروه های درگیر به طور منطقی از یکدیگر انتظار منطقی بودن و یا رفتار غیراستثماری داشته باشند.

بطور کلی این نوع سرمایه اجتماعی بر این موضوع دلالت دارد که چنانچه کارکنان بیشتر متعهد به موفقیت بنگاه باشند، هزینه های کنترل و نظارت کاهش می یابد و با دارا بودن چنین سرمایه ای می توان برای تأمین امنیت کاهش پیدا می کند. ناک و کیفر معتقدند هنجارهای مشارکتی مانند موانعی در مقابل علایق کوتاه بینانه شخصی قرار می گیرد و افراد را به مشارکت در تدارک کالاهای عمومی از انواع مختلف

تشویق می کند، از این رو نیروی کار در راستای انجام بهینه وظایف خویش، نیازمند حمایت و پشتیبانی از طرف ساختار سلسله مراتبی سازمان است (Knack and Deefter, 1997: 1251-1288).

۲-۳ سطح پایین جابه جایی کارکنان

چنانچه کارکنان احساس کنند که کارفرمایان به طور شایسته با آنها رفتار می کنند و در انجام کارهایشان تشویق می شوند، به طور متقابل، رفتار منطقی و مقبولی را خواهند داشت (یعنی سطح بالای حمایت سازمانی را درک می کنند). پیامدهایی که برای کارفرمایان دارد این است که میزان تغییر در تعداد کارکنان و غیبت آنها در سطح پایینی انجام می شود.

۳-۳ به اشتراک گذاشتن دانش و ابتکارات

این پدیده در اثر اعتماد، روابط منسجم، چارچوب های معمولی ارجاع و آرمان های به اشتراک گذاشته شده گسترش پیدا می کند. در حوزه ارزیابی چنین موردی، عواملی که مهم ارزیابی می شوند به طور عمده شامل کمیت و کیفیت تعاملات در محل کار، یادگیری مشترک کارگان و مدیران از تعامل با یکدیگر و میزان سهم هر یک در نوآوری و ابتکارات است. برخی از این گروه ها ممکن است سرمایه اجتماعی را از نوع اتصال دهنده (میان شبکه ها) و یا پیوندی (درون شبکه ها) بدانند. به نظر گرو و بناسی سرمایه اجتماعی رفتارهای بالقوه اخلاص برانگیز همچون تصمیم گیری ها و روش های کاری مشوق کم کاری آگاهانه و یا بی تمایلی عمدی در به اشتراک گذاشتن اطلاعات و دانش را کاهش می دهد. در این حوزه به طور عمده شامل تأثیر سرمایه اجتماعی بر بنگاه اقتصادی از لحاظ کارایی و تکنیک های تولیدی نوین رو به رشد، ایده ها و روش های سودمند و ابتکارات بررسی واقع می شود (Greve & Benassi, 2004).

۴-۳ خطرپذیری

رفتارهای کارآفرینانه، تجربه گرا و مخاطره آمیز با روابط قوی و نیرومند درون بنگاهی و مابین بنگاه ها، تقویت می شود. به لحاظ سرمایه اجتماعی چنین رفتاری به میزان استعداد کارکنان، که به واسطه کارفرمایان و همکاران ارزیابی می شود و نیز به این موضوع بستگی دارد که کارکنان پی می برند بنگاه به سطح رفاه آنها توجه دارد.

۵-۳ بهبود کیفیت محصول

بهبود کیفیت می تواند در اثر فرایند به اشتراک گذاشتن دانش، توسعه هماهنگی ها، گسترش کار گروهی و تعهد به سازمانی به وجود آید که احتمالاً محصولی با کیفیت عالی و سازگار را تولید خواهد کرد. وقتی کارگران خود را در موقعیتی می یابند که از حمایت سازمانی برخوردارند در این صورت میزان تولید از طریق عملکرد بهینه و همچنین وظایفی که در ماورای نقش های طبیعی آنها قرار دارد، افزایش می یابد.

۴- ارتباط سرمایه اجتماعی و بهره وری در ایران

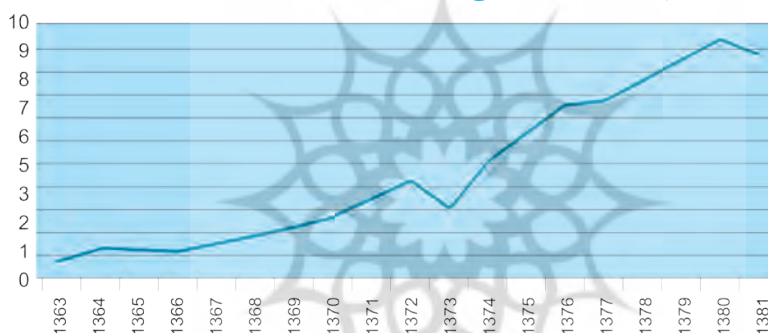
در وضعیتی که جمعیت کشور، خواسته ها و نیازهای افراد در حال افزایش است، افزایش تولید امری اجتناب ناپذیر است. افزایش تولید با افزایش سطح کمی عوامل تولید به دلیل کمیابی منابع، تا میزان معینی امکان پذیر است و تولید از آن مقدار نمی تواند تجاوز کند. در صورتی که تغییر فنی در نهاده ها تجسم یابد، افزایش استفاده از نهاده ها می تواند منحنی تولید را به سمت بالا انتقال دهد و در نتیجه تولید بیشتری حاصل می شود. در این وضعیت می توان گفت بهبود بهره وری در اقتصاد رخ داده است. بهره وری نیروی کار رایج ترین مقیاسی است که درباره هر اقتصاد، صنعت یا هر واحد تولیدی به کار برده می شود. از دلایل این امر می توان به سهم به نسبت زیاد هزینه نیروی کار در ارزش بسیاری از فرآورده ها و نیز موجود بودن اطلاعات نهاده نیروی کار در مقایسه با آمار و اطلاعات نهاده های دیگر مانند سرمایه اشاره کرد. همان طور که پیش تر ذکر شد، برای اندازه گیری بهره وری نیروی کار در هر سطحی از اقتصاد، می توان از نسبت ارزش افزوده به تعداد شاغلان استفاده کرد.

تغییرات بهره وری نیروی کار به دلایل مختلفی نظیر تغییر سطح کیفی نیروی کار به سبب آموزش، کسب تجربه و تخصص در کار، تغییر شرایط کار، مهارت در مدیریت و ... ارتباط دارد. امروزه تأثیر بسیار سرمایه اجتماعی نیز بر بهره وری نیروی کار انکارناپذیر است. اعتماد، همکاری متقابل و مشارکت داوطلبانه در فعالیت های اجتماعی، با کاهش هزینه های نظارت و کنترل فرایند تولید نیروی انسانی، کاهش هزینه های تنظیم قراردادهای پیچیده و به اشتراک گذاشتن دانش و ابتکارات، به افزایش بهره وری

نیروی کار می انجامد. به علاوه سرمایه اجتماعی با انتشار دانش و اطلاعات در میان کارکنان، به افزایش بهره‌وری آنان منجر می‌شود و تعاملات اجتماعی نیز بر انگیزه و تلاش نیروی کار اثر گذار است. به هر حال شناسایی علت یا علل تغییر بهره‌وری نیروی کار از اهمیت خاصی برخوردار است؛ زیرا از این طریق می‌توان روند تغییر بهره‌وری نیروی کار را در جهت دلخواه تغییر داد.

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، در این مقاله، طبق نظر فوکویاما، به جای اندازه‌گیری مستقیم سرمایه اجتماعی از شاخصی استفاده می‌کنیم که بیانگر میزان کاهش سرمایه اجتماعی باشد. از این رو شاخص میزان صدور چک‌های بلامحل نسبت به جمعیت را به عنوان شاخص کاهش سرمایه اجتماعی در نظر گرفته‌ایم. این که چرا از این شاخص استفاده شده از یک طرف بدان سبب است که اولاً، داده‌های بهتری درباره آن وجود داشت و ثانیاً، به دلیل تسریع در رسیدگی، این پرونده در همان سال بررسی می‌شوند. حال آن‌که در جرائم دیگر، بسیاری از پرونده‌هایی که در یک سال بررسی می‌شوند به سال‌های گذشته مربوط‌اند. بنابراین تعداد چک‌های بلامحل در یک سال تقریباً با تعداد پرونده‌های بررسی شده در همان سال برابر است. از طرف دیگر چک بیانگر اعتماد دو طرفه است و چک بلامحل یعنی یکی از طرفین به دنبال سوء استفاده یک طرفه از این اعتماد است و نکته آخر این که چک وسیله‌ای برای تسهیل مبادلات اقتصادی است و عمدتاً درباره فعالیت‌های اقتصادی بوده و بهتر از شاخص‌های دیگر می‌تواند وضعیت کاهش سرمایه اجتماعی را در کشور نشان دهد (سوری، ۱۳۸۴: ۶۲).

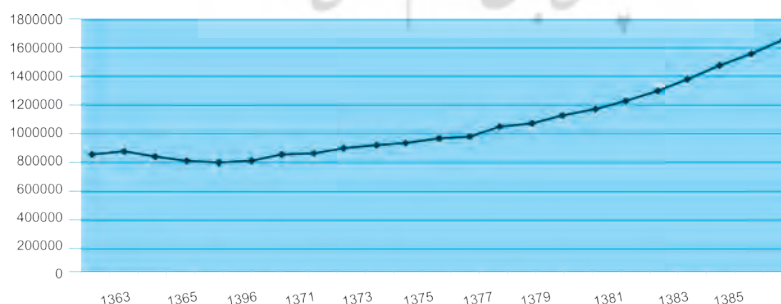
نمودار ۱- تعداد پرونده‌های بررسی شده صدور چک بلامحل به ازای هر هزار نفر جمعیت

مأخذ: مرکز آمار ایران، سالنامه آماری

همان‌طور که در نمودار ۱ مشاهده می‌شود، تعداد پرونده‌های چک‌های بلامحل به ازای هر هزار نفر جمعیت روند رو به رشدی را داشته که حاکی از کاهش سرمایه اجتماعی طی این سال‌هاست.

نمودار ۲- روند موجودی سرمایه فیزیکی در ایران

مأخذ: سالنامه آماری، سال‌های ۱۳۸۵ - ۱۳۶۳

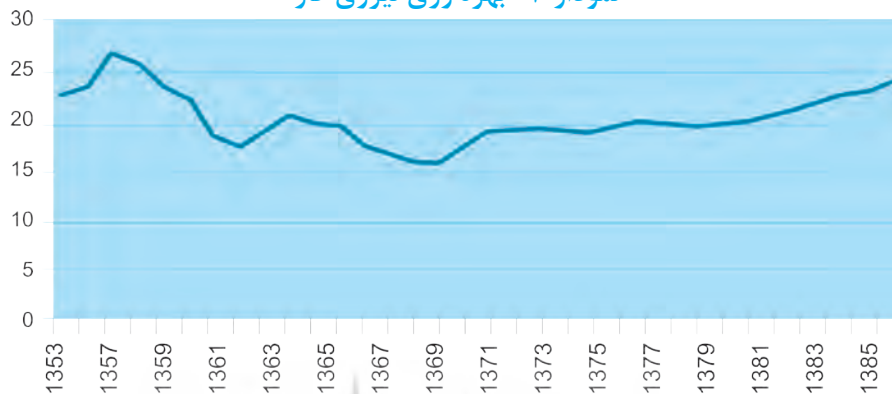
روند سرمایه فیزیکی به عنوان یکی از عوامل اصلی فرایند تولید در اقتصاد ایران طی سال‌های ۱۳۶۳ تا

۱- مطالعات دینی ترکمانی، ۱۳۸۵؛ سوری، ۱۳۸۳؛ سعادت، ۱۳۸۵؛ منتظری، ۱۳۸۷؛ عبدالهی و موسوی، ۱۳۸۶ نیز روند کاهش سرمایه اجتماعی را برای دوره مورد بررسی تأیید می‌کنند.

۱۳۸۵ در نمودار ۲ نشان داده شده است. براساس نمودار، موجودی سرمایه فیزیکی به قیمت ثابت سال ۱۳۷۶ همواره در حال افزایش بوده است؛ لکن در ابتدا با نرخ کاهنده و از آن پس با نرخ فزاینده ای رو به افزایش است.

از سویی بهره وری نیروی کار از تقسیم تولدی ناخالص داخلی بر جمعیت شاغل به دست می آید. داده های تولید ناخالص داخلی به قیمت پایه سال ۱۳۷۶، نرخ بیکاری و جمعیت فعال از اطلاعات سری زمانی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران اتخاذ شده و جمعیت شاغل از تفاضل جمعیت بیکار و جمعیت فعال محاسبه شده است.

نمودار ۳- بهره وری نیروی کار

منبع: استخراج نگارنده

همان طور که در نمودار ۳ مشاهده می شود، بهره وری نیروی کار تا سال ۱۳۶۸ همراه با کاهش و نوسان روبه رو بوده است؛ اما از آن سال به بعد با روند ملایمی، افزایش یافته است. برای بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر بهره وری نیروی کار از روش تابع تولید کاب داگلاس به شکل خطی- لگاریتمی زیر استفاده شده است.

که $PROL_t$: بهره وری نیروی کار، L_t : جمعیت نیروی کار، CS_t : موجودی واقعی سرمایه فیزیکی، DSC_t : شاخص کاهش سرمایه اجتماعی.

$$\log PROL_t = \beta_0 + \beta_1 * \log L_t + \beta_2 * \log CS_t + \beta_3 * \log DSC_t + \beta_4 * dum$$

نتیجه تخمین الگوی مورد استفاده با روش حداقل مربعات ۱ از طریق نرم افزار Eviews طی سال های ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۵، به شرح زیر است:

$$\log PROL_t = -2/41 - 028 \log L_t + 0/62 \log CS_t - 0/05 \log DSC_t$$

$$\quad \quad \quad (-2/63) \quad (-3/52) \quad \quad (2/58) \quad \quad (-2/41)$$

$$R^2=0/82 \quad F= 24/75 \quad DW=1/98$$

نتیجه تخمین نشان می دهد که علامت ضرایب با انتظار تئوری سازگاری دارد. به طوری که افزایش نیروی کار بهره وری نیروی کار را کاهش و افزایش سرمایه اجتماعی و سرمایه فیزیکی بهره وری نیروی کار را افزایش می دهد. همچنین همه ضرایب آماری در سطح خطای ۵ درصد معنا دارند. همچنین R^2 و آماره F بالای رگرسیون نشان از معناداری کلی رگرسیون در سطح خطای ۵ درصد دارد. به طوری که الگوی تخمین زده شده ۸۲ درصد تغییرات بهره وری نیروی کار را توضیح می دهد. ضریب $\log(L)$ نشان دهنده کشش بهره وری نیروی کار نسبت به حجم نیروی کار است. به طوری که به ازای ۱ درصد افزایش در نیروی کار، بهره وری نیروی کار ۰/۲۸ درصد کاهش خواهد یافت. کشش بهره وری نیروی کار نسبت به موجودی سرمایه فیزیکی نیز ۰/۶۲ درصد است. به طوری که به ازای ۱ درصد افزایش در موجودی سرمایه فیزیکی بهره وری نیروی کار را ۰/۶۲ درصد افزایش می دهد. علامت مثبت این ضریب نشان دهنده رابطه جانشینی عامل سرمایه و نیروی کار است. همچنین کشش بهره وری نیروی کار

نسبت به شاخص کاهش سرمایه اجتماعی نیز ۰/۰۵ درصد است به طوری که به ازای ۱ درصد افزایش در سرمایه اجتماعی، بهره‌وری نیروی کار را ۰/۰۵ درصد افزایش می‌دهد.

۵- نتیجه‌گیری

۱. سرمایه اجتماعی به عنوان منبعی برای تسهیل روابط میان افراد تلقی می‌شود که شامل نهادها، هنجارها، اعتماد، مشارکت، آگاهی و بسیاری موارد دیگر است که بر روابط و تعاملات میان افراد حاکم است و می‌تواند پیامدها و نتایج مختلفی بر عملکرد افراد و جوامع داشته‌است. سرمایه اجتماعی با افزایش سطح اعتماد، همکاری متقابل و مشارکت داوطلبانه در فعالیت‌های اجتماعی، با کاهش هزینه‌های نظارت و کنترل فرایند تولید نیروی انسانی، کاهش هزینه‌های تنظیم قراردادهای پیچیده و به اشتراک گذاشتن دانش و ابتکارات، به افزایش بهره‌وری نیروی کار می‌انجامد. به علاوه سرمایه اجتماعی با انتشار دانش و اطلاعات در میان کارکنان، به افزایش بهره‌وری آنان منجر می‌گردد و تعاملات اجتماعی نیز بر انگیزه و تلاش نیروی کار اثر گذار است.

۲. در این تحقیق از نظر فوکویاما برای سنجش سرمایه اجتماعی از شاخص میزان صدور چک‌های بلامحل نسبت به جمعیت به عنوان شاخص کاهش سرمایه اجتماعی استفاده شده‌است. به این ترتیب تعداد پرونده‌های چک‌های بلامحل به ازای هر هزار نفر جمعیت روند رو به رشدی را داشته‌که حاکی از کاهش سرمایه اجتماعی طی این سال‌هاست. نتیجه برآورد مدل این مطالعه نشان می‌دهد که کاهش بهره‌وری نیروی کار از شاخص کاهش سرمایه اجتماعی ۰/۰۵ درصد است به طوری که به ازای ۱ درصد افزایش در سرمایه اجتماعی، بهره‌وری نیروی کار را ۰/۰۵ درصد افزایش می‌دهد. که نتایج تخمین با انتظار تئوری سازگاری دارند.

از آنجایی که سرمایه اجتماعی، نقش انکارناپذیری بر بهره‌وری نیروی کار دارد، باید در وضع قوانین توجه ویژه‌ای به حفظ و ارتقای سرمایه اجتماعی افراد و نیز میان افراد با دولت شود. توجه به مشارکت افراد در سطح اجتماعی از این حیث حائز اهمیت است.

۳. با تأثیرگذاری سرمایه اجتماعی بر تولید و بهره‌وری نیروی کار، باید بیش از پیش به این مسئله توجه ویژه داشت. براساس سیاست‌های کلان اقتصادی، دولت می‌تواند به گونه‌ای موجبات ارتقای توأمان سطح سرمایه اجتماعی و بهره‌وری نیروی کار را در اقتصاد فراهم آورد. به بیان دیگر افزایش اعتماد ملی، کاهش جرم، افزایش دانش و فرهنگ عمومی و هر عاملی که باعث افزایش سطح سرمایه اجتماعی شود بهره‌وری نیروی کار را افزایش می‌دهد.

۴. با توجه به اهمیت سرمایه اجتماعی در ایجاد توسعه و افزایش رشد اقتصادی، در وضعیت فعلی اقتصاد کشورمان بالاخص وجود دو معضل اساسی هم‌زمان بیکاری و تورم مزمن، در جوانان سرخوردگی و ناامیدی در جوانان در حال افزایش و سرمایه اجتماعی در حال کاهش است، لذا تلاشی مضاعف برای صعود سرمایه اجتماعی از حیث توجه به مشارکت در حال کاهش است، لذا تلاشی مضاعف برای صعود جوان لازم و ضروری است تا بی‌انگیزگی‌ها کاهش و کارآفرینی در کشور توسعه یابد.

۵. همان‌گونه که در قانون برنامه چهارم توسعه و سند چشم‌انداز بیست‌ساله بر سهم برتر سرمایه اجتماعی تأکید شده، لازم است در برنامه ریزی‌ها و سیاستگذاری‌ها به سرمایه اجتماعی توجه اکید شود و برنامه‌ها به گونه‌ای طراحی و اجرا شود که ضمن حفاظت این سرمایه، بتوان آن را افزایش داد و از تدوین و اجرای سیاست‌های همساز منطقه‌ای و کلان‌ارتقای مشارکت و اعتماد عمومی حمایت مضاعف به عمل آید.

۶. نظر به قابلیت موجود و ظرفیت‌های ناشکوفای در سیاست‌های کلی اصل‌چهل و چهارم قانون اساسی، دولت می‌تواند با تقویت و تشویق نهادهای غیردولتی و بخش خصوصی، مشارکت مردم در امور سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را افزایش داده و موجبات افزایش سرمایه اجتماعی را فراهم آورد.

۷. حذف مقررات زائد، پیچیده، وقت‌گیر و بوروکراتیک دولتی تأثیر زیادی بر کاهش سرمایه اجتماعی دارد که لازم است بیش از پیش به آن توجه شود.

۸. آموزش جامعه برای مشارکت و کار گروهی امر بسیار مهمی در انتقال سرمایه اجتماعی بر تولید است. از این رو توجه به توسعه منابع انسانی حائز اهمیت است.

منابع:

۱. افتخاری، اصغر (۱۳۸۲). «نبود سرمایه اجتماعی و تأثیرات آن بر امنیت»، اندیشه صادق، شماره ۱۱-۱۲.
  ۲. بوردیو، پیر (۱۳۸۴). شکل های سرمایه، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه افشین خاکباز، تهران، نشر شیرازه.
  ۳. «بررسی عملکرد برنامه چهارم توسعه برحسب مواد» (۱۳۸۸). دفتر مطالعات برنامه و بودجه، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.
  ۴. بهرامی، فردین (۱۳۸۱). ابعاد بیرونی سرمایه اجتماعی، تهران، انتشارات نسیم البرز.
  ۵. پوتنام، رابرت (۱۳۸۴). جامعه برخوردار، سرمایه اجتماعی و زندگی عمومی، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه افشین خاکباز، تهران، نشر شیرازه.
  ۶. دفت، ریچارد (۱۳۷۷). تئوری و طراحی سازمان، ترجمه علی پارسائیان، تهران، انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی.
  ۷. دینی ترکمانی، علی (۱۳۸۵). «تبیین افول سرمایه اجتماعی»، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۳.
  ۸. رحمانی، تیمور، حسین عباسی نژاد و میثم امیری (۱۳۸۶). «بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی ایران»، فصلنامه پژوهش های اقتصادی، سال ششم، شماره دوم.
  ۹. رحمانی، محمود و اسماعیل کاووسی (۱۳۸۷). «اندازه گیری و مقایسه سرمایه اجتماعی در بخش های دولتی و خصوصی»، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
  ۱۰. روحانی یزدانی، مجتبی (۱۳۸۸). سرمایه اجتماعی، اعتماد عمومی و انتخابات، دفتر مطالعات سیاسی، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.
  ۱۱. سعادت، رحمان (۱۳۸۴). «محاسبه سرمایه انسانی، فیزیکی و اجتماعی با منطق فازی»، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
  ۱۲. سوری، علی (۱۳۸۴). «پسماند رشد: سرمایه انسانی یا سرمایه اجتماعی؟»، نامه مفید (نامه اقتصادی)، سال یازدهم، شماره ۵۱.
  ۱۳. سوری، علی و نادر مهرگان (۱۳۸۶). «نقش سرمایه اجتماعی در تشکیل سرمایه انسانی، فصلنامه پژوهش های بازرگانی، شماره ۴۲.
  ۱۴. صالحی امیری، سید رضا (۱۳۸۷). «سرمایه اجتماعی»، تهران، مجتمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
  ۱۵. عبدالهی، محمد و میرطاهر موسوی (۱۳۸۶). «سرمایه اجتماعی در ایران، وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان شناسی گذار»، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۵.
  ۱۶. علوی، سید بابک (۱۳۸۰). «سرمایه اجتماعی»، ماهنامه تدبیر، سال دوازدهم، شماره ۱۱۶.
  ۱۷. علوی تبار، علیرضا (۱۳۷۹). «مشارکت در امور شهرها، تهران». انتشارات سازمان شهرداری ها.
  ۱۸. فرانکوئیس، پاتریک (۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی، مترجمان محسن رناتی و رزیتا مؤیدفر، تهران، معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبری.
  ۱۹. فرنچ، درک و ساورد هیز (۱۳۷۱). فرهنگ مدیریت، ترجمه محمد صائبی، نشر نی، چاپ اول.
  ۲۰. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۵). پایان نظم، ترجمه غلام عباس توسلی، تهران، تحکایت قلم نوین، چاپ دوم.
  ۲۱. فیلد، جان (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی، ترجمه جلال متقی، مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی، چاپ اول.
  ۲۲. کاووسی، اسماعیل و سیدرضا صالحی (۱۳۸۷). سرمایه اجتماعی، مجتمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
  ۲۳. کلمن، جیمز (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه صبوری، تهران، نشر نی.
  ۲۴. گروه نویسندگان (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه افشین خاکباز، تهران، نشر شیرازه.
  ۲۵. مرکز مالمیری، احمد (۱۳۸۵). حاکمیت قانون: مفاهمی، مبانی و برداشت ها، دفتر مطالعات حقوقی، مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی.
  ۲۶. منتظری، مصطفی (۱۳۸۳). «سرمایه اجتماعی در اسلام»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مفید قم.
  ۲۷. مورهد و گریفن (۱۳۸۳). رفتار سازمانی، ترجمه سید مهدی الوانی و غلامرضا معمارزاده، انتشارات مروارید، چاپ هشتم.
  ۲۸. ولکاک، مایکل و دیپاناریان (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی و تبعات آن برای نظریه توسعه، پژوهش و سیاستگذاری، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه افشین خاکباز، تهران، نشر شیرازه.
29. Denhardt, K. G. (1991). "Ethical Frontiers", Sanfrancisco, Jossy Bass.
  30. Fuduyama, Francis (1999). "Social Capital and Civil Society", Pripared for Deliver City.
  31. Greve, Arent & Mario, Benassi (2004). "Exploring the Contributions of Human and Social Capital to Productivity", Hawaii International Conference on System Science, Hicss-37, Hilton Waikoloa Village, Big Island, Hawaii.
  32. S. Knack and P. Keefer (1997). "Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-country Investigation", Quarterly Journal of Economics 112.